

Veliki vezir Rustem-paša^a

Hamdija Kreševljaković

Za 46-godišnjeg vladanja sultana Sulejmana Kanunije izmijenilo se na Porti devet velikih vezira.¹ Pri nastupu na prijestolje (30. rujna 1520) zatekao je Sulejman na stolici velikog vezira Piri Mehmed-pašu. Od te devetorice, četiri – Ibrahim, Rustem, Semiz Ali i Mehmed Sokolović Visoki – bijahu naše gore lišće, a vezirovali su 35 godina prostranom carevinom, kad je bila na vrhuncu slave i moći. Osim ove četvorice bila je još sva sila državnika i učenjaka u Stambolu i po drugim mjestima turske države, koji su bili sinovi hrvatskog i srpskog naroda.

Da je bio na Porti velik broj naših ljudi u ono doba, pa još i prije i kasnije, dokazom je što su i dva sultana: Mehmed II, osvajač Stambola i Bosne, i Sulejman II, znali hrvatski. Poslanici stranih država, naročito austrijski i ugarski, morali su biti vješti hrvatskom ili kojem drugom slavenskom jeziku.

„Kad su poslanici kralja Ferdinanda: Nikola Jurišić, Josip grof Lamberg i Benko Kuripešić, dobili nalog iz Beča da pred sultanom govore

^a Autor je ovaj rad objavio u kalendaru „Narodna Uzdanica“, god. VII/1939. (str. 77–94), Sarajevo 1938.

¹ Mehmed-paša Piri, Ibrahim-paša (od lipnja 1523. do pogubljenja 15. ožujka 1536), Ajas-paša (do 13. srpnja 1539), Lutfi-paša (do 9. svibnja 1541), Sulejman-paša (do 1544), Rustem-paša (prvi put do listopada 1533), Ahmed-paša (pogubljen 28. rujna 1555), Rustem-paša (drugi put do 11. srpnja 1561), Semiz Ali-paša iz Prače (do 28. lipnja 1565) i Mehmed-paša Sokolović. Hammer: *Geschichte des osmanischen Reiches III*, Pest 1828, str. 793.

njemački, ne usudiše se progovoriti ni riječi u tom jeziku, jer u Carigradu ne bijaše tada ni tumača za taj jezik. Jurišić bijaše, dakle, prisiljen s carem Sulejmanom, kao i s velikim vezirom Ibrahim-pašom, govoriti jedino hrvatski. Isto tako morao je poslije i poslanik cara Maksimilijana, grof Sigmund Herberstein,² služiti se našim jezikom. Hammer pripovijeda, kad je taj poslanik kod svečane predstave pao pred sultana na koljena da mu poljubi ruku, ne mogaše radi starosti i slabosti ustati na noge bez tuđe pomoći. Tad, u velikoj neprilici, zamoli velikog vezira Hrvata Rustem-pašu, na hrvatskom jeziku, da mu priteče u pomoć. Na to mu sam sultan, razumijevši njegove riječi, dade ruku i podigne ga na noge. Poznato je da i ostali tadašnji poslanici Austrije i Ugarske kod turskoga dvora bijahu velikom većinom Hrvati ili Slovenci. Drug Vrančićev Franjo Zaj,³ rodom Ugrin, bijaše odmah, čim je prispio u Carigrad, upitan od velikog vezira Rustem-paše: „Znaš li hrvatski?“ Zaj mu odgovori: „Znam,“ i poče govoriti s njim, čemu se Rustem-paša radosno začudi, jer je Zaj bio Madžar. Poznato je iz Busbeckovih spisa da je i Sulejmanov poslanik Ibrahim⁴ godine 1562. na saboru u Frankfurtu, sakupljenim staležima njemačkoga carstva govorio slavenski (lingva slavonica).⁵

Ovdje ću ocrtati Rustem-pašu, a na ovaj rad potakao me je još pred više godina njegov evladijet-vakuf (fidei comir) u Sarajevu, osnovan sredinom 16. stoljeća. Rustem-paša sagradio je kameni most preko

² Rođen 1486, a umro 1566. Kao poslanik obišao je gotovo sve evropske dvorove. Poznat je i kao historik.

³ Franjo Zaj bio je vojvoda šajkaša na Dunavu.

⁴ Ibrahim (Ibrahimbeg) bijaše poislamljeni Poljak (zvao se Stroczeni). U Stambolu je vršio službu vrhovnog tumača. U Frankfurtu je donio tursku ispravu o osmogodišnjem miru i predao je caru i kralju Ferdinandu I. Sklapanju tog mira opirao se Rustem sedam godina i tek iza njegove smrti sklopio ga je njegov nasljednik, također naš zemljak, Ali-paša s Busbeckom (Klaić: *Povjest Hrvata V*, str. 238). Pečevija (sv. I, str. 429–431). Govoreći o ovom miru, kaže za Ibrahima, da je bio ponosan i dostojanstven i da je govorio samo ono što mu je sultan rekao. Na gospodu njemačku, sakupljenu u Frankfurtu, učinio je vanredan dojam; oni su u njemu gledali padišaha zemaljske površine. – Ibrahimbeg je poznavao više jezika. Bio je kao tumač u ordiji pod Sigetom, a umro je poslije 1566. (*Sidžili Osmani I*, str. 95).

Pored ovog poislamljenog Poljaka, boravio je kraće vrijeme u Stambolu i Poljak Josephus Struthius (rođ. 1510. u Poznanju, a umro 1568), liječeci sultana Sulejmana. Struthius je bio tjelesni liječnik Zapoline supruge Izabele (rođene Jagelović), a prije toga izvanredni profesor sveučilišta u Padovi (explicator extraordinarius medicinae).

⁵ Kukuljević: *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Zagreb 1886, str. 74–75.

Željeznice na Ilidži i prema njemu han i u Sarajevu Brusa-bezisten, a prihod od hana i bezistena odredio je za popravak mosta. U okolini Sarajeva imao je Rustem-paša više čifluka, kojima je za njegova života upravljao naročiti zabit.

Sva turska vrela poznaju Rustema kao Hrvata, ali ne spominju njegova zavičaja. Kao Hrvata poznaju ga najbolje dva turska historioografa Alija i Pečevija. Alija je bio Rustemov suvremenik, u Bosni i Slavoniji proveo je više godina kao činovnik, i tako, poznajući ove zemlje i narod napisao je u svojoj povijesti da Bošnjaci pripadaju hrvatskom narodu.⁶ Pečevija⁷ je bio od Alije nešto mlađi, a vukao je lozu iz Sarajeva. Pečevija se u svom djelu često poziva na Aliju, ali kad o Rustemu piše da je Hrvat ne navodi izvora. Bernardo Navagero, mletački bailo⁸ i suvremenik Rustemov, kaže za njega da je „de nazione serviano“⁹. Rustema kao Hrvata pozna i kadija Taib Ahmed ef. Osman-zade, pisac djela „Hadikatul vuzara“, a isto tako i turska enciklopedija „Kamus-ul-alam“. Teško je vjerovati, da Aliji i Pečeviji nije bio poznat i Rustemov zavičaj, ali oni o tome ne kažu ništa. Kukuljević, ne navodeći vrela, piše da je Rustem iz Mostara i da je sin Blagoja Opukovića,¹⁰ dok Bašagić kaže da je iz Skradina u Dalmaciji,¹¹ ali ni on ne navodi izvora. Surejja opet kaže da je Arnaut,¹² a Osman Mazhar-paša Čengić da je iz Hrvatske.¹³ Ćiro Truhelka pišući o Brusa-bezistenu i Rustem-paši, spominje i most na Ilidži i kaže: „Ovaj most, kao zadužbina Rustem-pašina, navodi nas na mnijenje, da je njegov dom (kolijevka) stajao na zapadnom rubu Sarajevskog polja.“¹⁴ Na ovo mnijenje sigurno je Truhelku potakao i izvještaj baila Navagere, kojim se služio pišući članak o Brusa-bezistenu. Navagero piše, među

⁶ *Tar hi Ali*, sv. IV. knjiga I, str. 12; – Bašagić; *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo 1912, str. 7; – ‘Ali je rođen u Galipolju 1542, a umro je u Džidi 1599, Behar IX, str. 15.

⁷ Pečevija (Ibrahim Alajbegović) rođen 1570. u Pečuhu, a umro, po svoj prilici, u Pečuhu 1650. Bašagić, o. c., str. 80; Handžić: *Narodna Uzdanica*, kalendar za god. 1939.

⁸ Ovako su se nazivali mletački poslanici. O Navageru vidi bilješku 19.

⁹ Alberi: *Relazioni degli ambasciatori Veneti al senato*, III Firenza 1840, str. 88.

¹⁰ Kukuljević: o. c., str. 75.

¹¹ Bašagić: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, str. 34 i 36.

¹² Sidžili Osmani II, str. 377.

¹³ Osman Mazhar-paša Čengić: „*Veliki veziri iz našijeh krajeva*“, Nada 1895. str. 126.

¹⁴ „Diese Brücke, als Stiftung Rustem paschas, führt uns auf die Vermutung, dass seine Wiege am Westrande des Sarajevsko Polje stand.“ – *Bosnische Post*, Sarajevo 1912, broj 80.

inim, da je Rustem iz jednog zaseoka blizu Saraj Bosne (d'un casale appresso il saraglio di Bosna). Sve javne građevine 15. i 16. stoljeća u Sarajevu gradili su ili domaći ljudi ili one Osmanlije koji su ovdje služili, pa nas i Rustemove građevine navode da mu tražimo ovdje zavičaj, tim više što se zna da on nije nikad službovao u Bosni.

Budući da riječ *casale* znači i skup kuća, dakle mahalu, to bi Rustem mogao biti i iz koje pokrajne sarajevske mahale. Na to me opet navodi činjenica što je Rustemova sestra Nefisa imala kuću u Inhanaginoj mahali u Sarajevu, koju je prodala 1557. Sredinom šabana 964 (oko 13. lipnja 1557) došao je pred šeriatski sud u Sarajevu Hadži Alibeg, sin Hajrudinov, kao punomoćnik Nefise, kćeri Mustafine i sestre velikog vezira Rustem-paše, izjavio da je prodao Nefisini kuću u Inhanaginoj mahali za 1200 srebrenih akči braći Pervanu, Behramu i Timurhanu, sinovima Alijinim, koja se sastoji od jedne sobe, izbe, bašče i nuzgrednih prostorija, a graniči s jedne strane posjedom terzija Ferhata, sina Abdullahova, s druge strane posjedom Kasima, sina Huseinova, a s treće i četvrte javnim putem,¹⁵ i, prema tome, ova je kuća stajala na uglu dviju ulica. Nefisa je tada bila u Stambolu, sigurno kod brata Rustema, i odlučila da se više ne vraća u Sarajevo. Iz ove se bilješke vidi da se Rustemov otac zvao Mustafa. Ja sam rođen u istoj mahali i u djetinjstvu sam slušao od starih ljudi kako je nekad davno otišlo jedno dijete iz ove mahale u Stambol i postalo paša, ali kuća, iz koje je navodno bilo to dijete, stoji podalje od ugla. Uz to se zna da je Rustem-paša imao više čifluka. Hasan sin Huseinov tužio je Timura sina Bilbanova (Balabanova) s Gorice,^b da mu duguje 270 srebrenih akči od čifluka Rustem-pašina u Butilima, što je Timur priznao i sud je osudio sredinom safera 964 (oko 17. prosinca 1556) da taj dug podmiri.¹⁶ Navagerov navod o zavičaju Rustemovu, njegove građevine, Nefisin posjed u Sarajevu, a donekle i ona tradicija i čifluci dokazom su *da je Rustem ugledao svijet u Sarajevu ili njegovoj najbližoj okolini*.

Za ovu moju tvrdnju mogao bi biti još i ovo dokaz. God. 1557. bio je na Porti uz Rustem-pašu, kao drugi vezir Semiz Ali-paša rodom iz Prače (kotar Rogatica), a u Sarajevu je živio Gazi Ali-paša iz Drozgomatve

¹⁵ Sidžil sarajevskog šerijatskog suda u ostavštini M. E. Kadića.

^b Naziv istoimene današnje ulice koja se formirala u okviru tadašnje Mahale Dajanli hadži Ibrahima tokom XVI stoljeća.

¹⁶ Isti sidžil.

kraj Sarajeva, osnivač one lijepe džamije uz potok Koševu. Ali-paša je bio tada u visokoj starosti. Krajem mjeseca zil-hidže 964. očitovao je Ali-paša pred sarajevskim kadijom da se iza njegove smrti opreme darovi Rustem-paši i Ali-paši Semizu. Rustem-paši poklonio je: jedan okićeni handžar, pet robova, šest posrebrebnih i šest pozlaćenih kaciga, jedan veliki čador, indijski suncobran, pribor za nošenje oružja, jedan perzijski čardak i jednu stolicu od kosti; a Ali-paši: tri roba, tri posrebrene i tri pozlaćene kacige i jedan pancir.¹⁷ Držim da su ova dvojica visokih dostojanstvenika išli na ruku Gazi Ali-paši kao svom zemljaku, skoro sumještaniu, a on ih u znak pažnje ne zaboravlja ni na smrtnoj postelji, pa ih daruje. U tom očitovanju Gazi Ali-paša naziva Rustema i Ali Semiza svojim sinovima.

U zadnjem odsjeku vlade velikog sultana Sulejmana II bio je Rustem-paša najistaknutija ličnost, koja je držala sudbinu turske države u svojim rukama, ali po crtama njegova karaktera bio je možda jedinstvena ličnost u svjetskoj povijesti. „Umjetnik, – piše Truhelka – koji bi htio prikazati sliku njegovu, ne bi imao posla s mekim i blagim tonovima, nego bi morao prikazati sliku njegova lica oštrim i opornim i naročito za to udešenim crtama, iz kojih se vidi energičan, cilja svjestan i demoniski zadahnut čovjek, što se izdigao iz najdublje banalnosti i dvadeset godina upravljao osmanlijskom državom, koja je baš onda stajala na svome vrhuncu.“¹⁸

Kako i kada je Rustem došao u Stambol, te kako je od niska roda došao do najviše časti, do velikog vezira, o tome nema posve sigurnih vijesti. Svakako će biti da je onamo došao kao adžami-oglan. Po jeničarskom zakonu, kupili su se adžami-oglanu po Herceg Bosni jedino od muslimana. Ovu su povlasticu zatražili i dobili bogumilski prvaci od osvajača Bosne sultana Mehmeda II. Da li su bogumilski magnati i prvaci došli sami na ovu misao ili ih je ko nagovorio, ne zna se, ali da je ovo bio jedini uvjet za napredak i dobru budućnost njihovih potomaka, to je više nego sigurno. I baš u ovoj privilegiji vidi dr. Bašagić ono što je našim pređima i njihovu potomstvu osiguralo ne samo gospodstvo na rođenoj grudi nego i prvenstvo u čitavoj državi. Adžami-oglanu su se na državni trošak izobražavali u neposrednoj blizini dvora i sultana.

¹⁷ H. Kreševljaković. „Gazi Ali paša, a ne Hadim Ali paša“, *Novi Behar*, god. VII. str. 171.

¹⁸ Truhelka, o. c.

Kao priča iz „Tisuću i jedne noći“ čini nam se ono što o dolasku Rustemovu u Stambol i njegovu putu do visoke karijere priča Bernardo Navagero.¹⁹ U pomanjkanju drugih izvora navešću ovo. Navagero kaže da piše po pripovijedanju samog Rustem-paše: da je Rustem bio rob u nekog siromašnog čovjeka, koji nije mogao platiti uobičajeni harač, pa je Rustema predao u ime harača haračniku, a ovaj ga odveo u Stambol. Rustem je bio odgojen u Pera-saraju. Kako je bio veseo i okretan dječak, dodijeliše ga u komoru paža. Tu brzo uznapredova i dođe do pete i zadnje komore tzv. „has-oda“, u kojoj su tjelesni paževi sultana. Ovdje ga je čekala sjajna budućnost, kojoj se Rustem približi tim lakše što mu se naskoro pruži prilika da steče milost sultana za jedan odvažan čin. Kada je, naime, sultan Sulejman stajao jednoga dana uz prozor gornjega sprata saraja, ispade mu neki predmet kroz prozor, i dok su ostali paževi, Rustemovi drugovi, potrčali niz stepenice da sultanu donesu taj predmet, Rustem skoči s prozora, uzme predmet i donese ga Sulejmanu prije nego su njegovi drugovi sašli niz stepenice. Tom akrobacijom, koja se svidjela sultanu, utro je Rustem put svojoj sjajnoj karijeri.

Po ovome, kako je Rustem došao u Stambol, bio bi on, a i otac mu Mustafa, kršćanin. Čini mi se posve nevjerovatnim ono što Navagero donosi o Rustemovu dolasku u Stambol. Harač su plaćali samo kršćani, a robove su mogli imati i držati samo bogati ljudi. Prema ovome, Rustem bi bio rob u tako siromašna kršćanina koji nije mogao ni harača platiti, nego je haračniku dao roba u ime harača. Iz toga bi slijedilo da je i Rustem bio kršćanin, jer kao musliman nije nikako mogao biti rob u kršćanina u onovremenoj Bosni. Već je rečeno da je Rustem imao sestru Nefisu, dakle muslimanku, i da im se otac zvao Mustafa. Sigurno je da je Rustem bio iz vrlo siromašne porodice. Na to nas donekle upućuje i sestrina mu kućica od jedne sobe, a još više ono što o rodu Rustemovu kaže treći mu suvremenik, njemački ambasador Busbeck:²⁰

¹⁹ Bernardino Navagero, rođen 1507, a umro 1565. kao kardinal. Bio je mletački bailo u Stambolu od 1549. do 1552. a u veljači 1553. čitao je pred senatom opsežan i vrlo zanimljiv izvještaj o prilikama u Turskoj, što je tiskan u Alberijevoj zbirci (str. 33–110).

²⁰ Angerius Ghislain de Busbeck, državnik i naučenjak, rođen 1522. u Cominesu u Flandriji. Njegovim posredovanjem sklopljeno je primirje 1555. u Amaziji. Od 1556–1562. živio je u Stambolu kao poslanik Ferdinanda I. Umro je 28. listopada 1592. u Maillotu. Glavno mu je djelo „Legationis Turcicae epistolae quatuor“ (Paris, 1589). Za svog boravka u Turskoj sabrao je preko 100 grčkih rukopisa, a u Ankyri otkrio je glasoviti Monumentum ancyranum. God. 1902. izišlo je u Göttingenu djelo od Viertela: *Busbeck's Erlebnisse in der Türkei*.

„Ako mu budeš istraživao porod, on je krčmar (Si de natalibus quaeres subulcus).“

Rustem je rođen negdje oko 1500 i, kako je rečeno, došao je u dvor i dopro do u has-oda. Nakon one akrobacije svrnuo je na se pažnju sultanovu, a zadobio je i milost sultanije Roksolane, koja je bila rođena Ruskinja, a u dvoru poznata pod imenom Haseki hurem.²¹ Naglo je uznapredovao. Hammer piše za nj ovako: „Dieser, ein geborner Kroate, war noch zur Zeit der Allmacht Ibrahim's bey, der Rückkerht Suleiman's vom Mohacser Feldzuge vomobersten Waffenträger zum Oberststallmeister, bald darauf zum Statthalter von Diarbekr und endlich zur Wesirswürde befördert, und als Eidam Suleiman's mit der höchsten Gunst ausgezeichnet worden.“²²

Godine 1539. proslavljena je velikom pompom svečanost „suneta“ dvaju carevića. Na to je slavlje pozvan i Rustem-paša. Tom je zgodom bio pripušćen da poljubi sultana u ruku i vjenčan Mihrimah sultanijom, jedinom kćerkom Sulejmana i Roksolane.²³ Svadba i svečanost suneta provedeni su zajedno, a *sultanov zet postade treći vezir*.

Kad se saznalo da će sultan oženiti Rustema svojom jedinicom, koja je bila poznata nadaleko kao ljepotica, a uz to je bila vrlo pametna i duhovita, oklevetaše ga neprijatelji da boluje od džuzama (luesa). Kako sultan nije primao sve pod gotov groš, opremio je dvorskog liječnika Mehmedagu u Diaribekr da ga pregleda i ovaj ustanovi da to nije istina. Rustem je bio slab, jer nije podnosio klime onoga kraja i, na predlog istog liječnika, bude premješten u Stambol.

Već kao treći vezir bio je Rustem uplivna ličnost na Porti. Poslanik kralja Ferdinanda Laszky,²⁴ trudeći se da pod najtežim prilikama skloni

²¹ Poljaci tvrde da je bila poljakinja, a pred desetak godina pisale su novine da je bila Talijanka. Njen život i djelovanje na dvoru ocrtao je turski historik Ahmed Refik u djelu: „Kadunler saltaneti“.

²² Hammer, o. c., str. 268.

²³ U ovoj ženidbi vidi Kodžabeg jedan od razloga propadanju turskog carstva. Dr. S. A. Bernauer: *Ko' gabeg's Abhandlung über den Verfall des osmanischen Staatsgebäudes seit Sultan Suleiman dem Grossen. Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft XV. Band (1861), str. 320.*

²⁴ Hieronim Laski prešao je 1527. iz službe poljskog kralja u službu Ivana Zapolje, a nakon deset godina pređe kralju Ferdinandu i kao njegov poslanik došao je u Stambol da Sulejmanu omrazi Zapolju izvješćujući ga, u audijenciji 7/10. 1539. o tajnom ugovoru između Zapolje i Ferdinanda, sklopljenom 1538. u Velikom Varadinu, o kome je sultan

Portu 1539. na sklapanje mira, obraća se baš njemu za pomoć i nudi mu zlatan lanac i 2000 dukata, a ovaj to upravo s gnjevom odbija, jer drži da će, igrajući ulogu Kata, prije ostvariti svoje častohlepne planove. Tim je izašao na glas, da je on jedini čovjek na Porti koji se ne da podmititi. Premda se na bojnopolju nije nikad osobito istakao, ipak se umio u zgodan čas prikazati velikim junakom. Tako je 1542. na divanu upravo oholo dobio Androniusu Tranquviliusu, poslaniku istoga kralja: „Ibrahim-paša se taknuo Beča samo jednim prstom, a ja ću ga zgrabiti s obje ruke!“

Godine 1541. postao je Rustem drugi, a u prosincu 1544. veliki vezir. Na ovo mjesto zasjeo je pomoću intrige uperene protiv starca Sulejman-paše, a u tom mu je poslužio Husrev-paša namjesnik u Egiptu, koji je ondje naslijedio Sulejman-pašu.

Husrev je poslao triput veći tribut nego je slao Sulejman-paša. Po Rustemovu nagovoru optuži Husrev kod sultana svog predšasnika radi tobožnjeg pronevjeranja. Tako pade Sulejman-paša sa stolice velikog vezira, a na njegovo mjesto zasjede Rustem, začetnik ove spletke. Husrev postade četvrti vezir. Nakon kratkog vremena Rustem nagradi Husreva za učinjenu mu uslugu na taj način, što je intrigirao kod sultana protiv njega, te je i Husrev pao u nemilost. To je na Husreva tako djelovalo te je sam sebe osudio na smrt. Ne okusivši osam dana ništa, umre od gladi.

Rustem je bio dvaput veliki vezir, i to 1544. do 1553. i od 1555. do 1561. Padu Rustemovu 1553. uzrokom je bila tragična smrt carevića Mustafe.

Dočepavši se Rustem žudene stolice velikog vezira, odbacio je katonske vrline i pokazao se onakvim kakav jest; spletkar, gramžljivac za novcem i dobrima, a uz to škrt kao Harpagon, svakom laskanju sklon, držao se za najpametnijeg i najmudrijeg čovjeka na svijetu, a jedan jedini ključ kojim su se otvarala njegova vrata bijaše zlato. O njegovim duševnim sposobnostima piše Busbeck ovako:

bio već prije informiran. Kao Zapoljin poslanik dolazio je pet puta u Stambol. I poljski kralj i Zapolja slali su ga i na druge evropske dvorove. Laski je Poljak. Potjecao je iz najuglednije porodice onog vremena; otac mu, Jaroslav Laski, bijaše vojvoda lenčicki, a stric Jan nadbiskup i primas poljski, dakle poslije kralja najviši državni dostojanstvenik. Hieronim je rođen 1496. a umro je u Krakovu 22. prosinca 1542. i pokopan u Vavelu. Njegov biograf Alexander Hirschberg navodi da ga je Ferdinand imenovao banom Hrvatske i Slavonije. Bio je vrlo obrazovan čovjek i kao stvoren za diplomatu.

„Rustenus semper tristis, semper atrox sua dicta pro edictis habere volebat.“²⁵

Po Navageru, Rustem je bio čovjek srednjega rasta, crven u licu, opaljenih obraza, pa izgleda da ima crvenu boju. Čini se da je tjelesno zdrav i snažan, ali se govori da ima nekih časovitih indispozicija. Iz očiju mu odsijeva neobična spretnost, da je rođen da bude od posla. Neobično je marljiv i trijezan preko svake mjere. Govorilo se da nikad nije vina okusio. U poslu je vrlo strpljiv i osim poslova, što ih vrši sa sultanom, počevši od utorka (ponedjeljkom se držao divan) cijele sedmice od jutra do mraka prima audijencije.

Imao je kolosalnu memoriju i sultana je vrlo dobro poznao. Znao je dobro koga i odakle se treba bojati. Bio je ohol i koleričan, ali Navagero ga je uvijek našao vrlo čovječna i ljubezna. Sigurno je ovakvo držanje prema bailu držao Rustem za shodnije i unosnije. Jedno je, što je osobito dobro, da je bio pristupačan razlogu i tako se dalo s njim razgovarati. Kad ga je čovjek uvjerio da ima pravo, odmah je popustio.

Bio je ambiciozan preko svake mjere, a ničim mu se nije moglo ugoditi kao kad bi mu se reklo da turski sultani nisu imali mudrijeg i razumnijeg čovjeka od njega.

Kršćane je mrzio više nego iko i govorio da se ne treba pouzdati u đaure, ali je ipak mnogo držao do onih kršćana koji su mu više plaćali. Bio je veliki prijatelj mira, jer je znao da rat prekida udobnost.

Sulejman se ubraja među velike vladare turske i evropske. Protiv običaja svojih pređa, Sulejman je pustio vladu jednom čovjeku, velikom veziru, no ipak niko za njegove vlade nije imao toliko autoriteta kao Rustem. Krajem 1552. bila su na vrhuncu uprave četiri vezira. Navagero kaže da svu četvoricu možemo smatrati kao da je samo jedan, jer sve što je Rustem htio ono se i vršilo, jer se nijedan nije usuđivao da mu protuslovi. Rustem se smatrao apsolutnim gospodarom onovremenog Turskog Carstva.

Sulejman je za svoje ratove trebao silne novce, koje mu je Rustem-paša znao smoci, pa se sultanu tim učinio da bez njega ne može biti. On to nije postigao kakvim izvanrednim finansijskim reformama, već škrtošću i prljavštinama, koje su išle tako daleko da je prodavao oružje carskih zarobljenika i započeo bujnu trgovinu čak i ružama, ljubicama i povrcem koje se sadilo po vrtovima saraja. To se od Rustemovih

²⁵ Uvijek tužan, uvijek smrknut, svaka njegova riječ bila je zapovijed.

vremena uobičajilo i stalno provodilo. Državni su izdaci bili ograničeni na najnužnije, plaća vojsci i činovnicima smanjena i eto tako je on punio državne kase,²⁶ a pritom nije zanemario ni svoju vlastitu, jer imetak, što ga je za sobom ostavio, upravo je ogroman.

Ali pored toga, Rustem nije bio baš osobiti duh, što se vidi i iz ove anegdote. God. 1547. došlo je između sultana i kralja Ferdinanda do petogodišnjeg mira, pri čemu je posredovao Rustem i primio veliku svotu kao bakšiš. Predajući Rustem oholo poslaniku Justiju povelju o miru, pokazao mu je veselo zlatnu tugru na njoj, kao nešto posve osobito. Justu mu je hladno odvratio da ju je naslikao sultanov nišandžija, dok su na njegovoj vlastoručni potpisi cara Karla i kralja Ferdinanda.

Rustem je igrao više negoli demonsku ulogu u tragediji koja se svrši smrću princa Mustafe,²⁷ najdarovitijeg od osmorice Sulejmanovih sinova. Radi svoga častohleplja i mržnje Roksolanine, koja je htjela iskaliti svoj bijes nad Mustafom za ono što je pretrpjela kao robinja njegove majke, Rustem posla mladog princa na drugi svijet. God. 1553. poslan je Rustem kao ser-asker s vojskom na Perziju. Kad se uvjerio da nije u stanju steći slavu pobjednika, odluči da vraškom intrigom osigura povratak, a kao sredstvo i žrtva imao je poslužiti carević Mustafa. S bojišta prokrijumčari Rustem, preko pjesnika Šemsi, do ruku sultanovih kriv izvještaj o raspoloženju turske vojske, koja hoće da zbaci staroga sultana, a na prijesto da postavi princa Mustafu. Jedini, koji je ostao vjeran sultanu, jest Rustem, čiji je život u opasnosti. Sultana je u ovome još učvrstila Roksolana, koja je bila u sprazumu s Rustemom. Od ovoga vremena datira uplitanje harema u državne poslove.

Sultan se tada nalazio s vojskom u Eregli. On pozva vojsku s Perzije i pozva Mustafu onamo. Ovaj, ne sluteći ništa zla, odazva se očevu pozivu, dođe u Eregli i stupi pod carski čador. Tu ga pograbiše i pogubiše

²⁶ Po Busbecku piše Hammer da je u carskoj riznici bila jedna soba s natpisom: „Blago, skupljeno Rustemovom marljivošću“.

²⁷ Mustafa je pokopan u Brusi. Rođen je 1518. a sin je neke Crnogorke, robinje Sulejmanove. Kad je Sulejmanom ovladala Roksolana, živio je sa svojom majkom u Karahamidu. U narodu bio je vrlo obljubljen. Nakon Mustafine smrti pogubljena je i njegova majka. Alberi, o. c., IX str. 149. Mustafinu smrt opjevao je najglasovitiji pjesnik onoga vremena Jahja u jednoj mersiji (elegija), koja se od usta do usta pronijela čitavim Orijentom. Jahja grozno osramoti Rustema kao inicijatora Mustafine tragedije. Rustem, neprijatelj pjesnika, nije se smio osvetiti Jahji, nego ga kasnije skine s mjesta mutevelije carskih vakufa u Brusi.

6. listopada 1553. Još isti dan napisan je ferman kojim se i Rustem skida sa stolice velikog vezira. Njega naslijedi Ahmed-paša. Solak-zade u svojoj povijesti Turskoga Carstva do 17. vijeka navodi više razloga za smrt princa Mustafe, ali je svakako Rustem začetnik ove tragedije.²⁸ U anonimnom izvještaju o perzijskoj vojni od 1553. čitamo:

„Nakon ubistva princa Mustafe nastalo je opće nezadovoljstvo. Jeničari su psovali posve glasno samoga sultana da je ove psovke mogao čuti u svome šatoru. Opće je mišljenje bilo da je Rustem skovao ovu tragediju. Jeničari su ga htjeli ubiti i sultan ga je spasio izjavivši da će pogubiti četiri glavna savjetnika. Jeničari mišljahu da će biti pogubljen i Rustem, koji je bio već skinut s časti velikog vezira. Rustem noću uteče. Kad su sutradan jeničari saznali za njegov bijeg, sasjekoše konopce na njegovu šatoru, pokazujući kako bi i njega sasjekli.“²⁹

Od 1553. do 1555. proživio je Rustem u Skutariu. Tu mu je 1554. umro brat Sinan, koji je bio od 1551. kapudanpaša, a svrgnut je s tog položaja kad i Rustem. Pokopan je u dvorištu džamije Mihrimah sultanije u Skutariu.

Nakon tragedije u Eregli, nastavio je Sulejman ratovanje s Perzijom i tek u kolovozu 1555. vratio se u Stambol. Tu su ga čekali novi poslovi. U Rumeliji digao je bunu lažni Mustafa, koji se izdavao za princa Mustafu i tako okupio oko sebe svu silu pristaša. Buna bi ugušena, a lažni Mustafa uhvaćen i na grozan način umoren. Drugo je bilo uređenje odnosa između Sulejmanovih još živih sinova (Selim i Bajezid). Napokon je valjalo Rustema povratiti na stolicu velikog vezira. Za ovo je osobito radila Roksolana. Protiv velikog vezira Ahmed-paše podignuta je optužba zbog egipatskih prilika, i bez obzira na njegove zasluge i netočnost optužbe osudi ga divan i bude pogubljen 28. rujna 1555. a na njegovo mjesto zasjede 1. listopada Rustem.³⁰

Za druge vlade Rustemove obnovljena je Pečka patrijaršija (1557). Godine 1558. trojica muslimana iz Poljske, na svom putu na hadž, zaustaviše se u Stambolu, i na poticaj uglednih ljudi, jedan od te trojice,

²⁸ Tarihi Solak-zade. Stambol 1881, str. 324.

²⁹ Relazione anonima della guerra di Persia, Alberi, o. c., III, str. 195–269.

³⁰ U ovo doba bio je drugi vezir Ali-paša Semiz iz Prače, treći Mehmed-paša Sokolović, a četvrti Pertev Mehmed-paša iz Hrvatske, dakle u isto vrijeme sva četiri vezira bijahu naši ljudi.

kome imena ne znamo, sastavio je spis o poljskim muslimanima na turskom jeziku. Tu čitamo, među inim, kako su tim hadžijama bezbrojnim dobročinstvima izašle u susret najvažnije političke ličnosti, a naročito veliki vezir Rustem koji ih je predveo u audijenciju samom halifi i predao mu spomenuti spis nakon što ga je sam najpomnije pročitao. Anonimni pisac blagosivlje Rustema riječima: „Da mu Bog dade uspjeh u onome što želi (voli) i hoće dok se izmjenjuje dan i noć.“ Nakon ravnih 300 godina objelodanio je ovaj spis poljskim prevodom i historijskim bilješkama poljski učenjak Antoni Muchlinski (1808–1877), profesor orijentalnih jezika na sveučilištu u Petrogradu.

Anonimni pisac ističe da muslimani u Poljskoj mogu posve slobodno ispovijedati svoju vjeru, kao što to i danas čine, i ne može da se dosta nahvali kralja Sigismunda Augusta radi njegove tolerancije, čak i prijateljskog odnošaja prema poljskim muslimanima. I u koliko se čini kakva nepravda, ta dolazi od samovolje nekih magnata, ali to nisu baš kakve velike stvari.

Muchlinski u svojim bilješkama kaže za Rustema samo da je bio sultanov zet i dva puta veliki vezir.

Glavni oslon Rustemu bila je Roksolana, njegova punica, i čim je ona sklopila oči, počeo je blijedjeti i sjaj njegove zvijezde. Jedino što Roksolana nije mogla isposlovati od sultana jest to da Rustem može dolaziti u dvor onako kako je dolazio slavni Ibrahim. Kad je Sulejman imao nešto da uredi s Rustemom, za što nije htio da zna Divan, onda bi odredio da Rustem uzjaše na konja pa bi njih dvojica jahali gradom i tom bi prilikom sultan s njim razgovarao.

Mletački bailo Marino Cavalle karakteriše Rustema u svom izvještaju od 1560. vrlo dobro. On piše da Rustem ne voli nikoga osim novca – onda kaže upravo protivno od onoga što je o njemu pisao Navagero, kako je Rustem najgori čovjek u Turskoj, bez razuma, bez svijesti i neuljudan, a kao razlog njegovoj veličini navodi to što ga je pomagala njegova punica i što je savjetovao sultanu da ukine nepotrebne troškove i da samo kupi novac.³¹ Roksolana je umrla polovicom 1558. a u ovome izvještaju čitamo kako se mnogo više slušaju savjeti Piale-paše.³²

³¹ Alberi, o. c., III, str. 295.

³² Piala-paša je bio rodom Hrvat. Bašagić: *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb 1931, str. 62.

Za vrijeme poznate prepirke između Sulejmanovih sinova Selima i Bajezida stajao je Rustem na strani Bajezidovoj. Rustemova žena Mihrimah pomagala je potajno brata Bajezida. Prije nego su se ove razmirice među prinčevima svršile umro je Rustem II. srpnja 1561. od vodene bolesti. Pokopan je uz svoga sina nepoznata imena u dvorištu Šehzade (Jeni sultan Mehmed) džamije. Nad njihovim je grobovima podignut 998 (1590) krasan mauzolej, nedaleko mauzoleja osnivača ove džamije. Iza njega ostala je kći Ajiša, žena, sin Osmanbeg i ogroman imetak. Osmanbeg je umro 1576. bez potomaka i pokopan u Skutariu nedaleko strica Sinan-paše. Njegova je majka živjela kao udovica 17 godina i umrla u veljači 1578. Rustemova kći Ajiša obavila je hadž 1595. a slijedeće je godine sklopila oči u Stambolu i pokopana je u Hidajinu mauzoleju.

Alija i Pečevija, a po njima i Hammer, navode da je Rustem prvi zaveo primanje mita u Turskoj. Pečevija piše da nije progonio ni one koji su mito uzimali i njemu od toga nešto davali. U Hammera čitamo za Rustema:

„der erste, der Bestechlichkeit und dem Verderben der Verwaltung in allen Zweigen durch den Verkauf von Aemtern das Thor geöffnet. Das einzige Gute seines Finanz – und Verwaltungssystems war die Mässigkeit des Preises der Statthalterschaften in Vergleich mit dem später dafür geforderten, und Stätigkeit der auf diese Weise verliehenen Aemter, welche nicht nur auf ein Jahr, sondern auf mehrere verliehen waren.“

Ovdje ću navesti dva karakteristična primjera, koja nam osvjetljaju Rustem-pašu u primanju mita. Beglerbeg od Erzuruma poslao mu je konja i 5000 dukata na dar. Rustem je uzeo konja i 3000 dukata, a 2000 je povratio s motivacijom da je za ono mjesto dosta 3000 dukata. Pri mirovnim pregovorima između Ferdinandova poslanika Busbecka i Porte zatraži Rustem, pa i dobi, novac za posredovanje ali ga i povрати, jer stvar ne bijaše još dozrela.

On je primao mito u raznom obliku. Navagero piše kako su se svaki dan nosili silni darovi u Rustemovu kuću i preporučuje Republici sv. Marka, da mu nešto pošalje na dar. „Ja sam prijatelj Mlečana, oni me ne znaju, a poznaće me kad me izgube.“ rekao je Rustem istom bailu. To je tiho traženje novca, primjećuje Navagero.

Izgleda da Rustem-paša nije propustio ni jedne zgode gdje je mogao nešto privrijediti. U Jakinu (Ancona) zatvoreno je više Jevreja, turskih podanika, a među njima i četiri čovjeka bogate portugalske Jevrejke Grasije Mendez (Beatriče de Luna), koja je pred inkvizicijom napustila Lisabon i nakon poduzetog boravka u Holandiji i Italiji došla u Stambol i tu se ponovo povratila u vjeru svojih otaca. Sultan je od Jakina pismeno zahtijevao da se ti ljudi puste. U tom je smislu pisao i jakinski konzul u Stambolu svojoj vladi 5. ožujka 1556. Konzul piše da mu je kazao veliki vezir Rustem-paša da mu se Grasija potužila da su joj u Ankoni uhvaćena četiri čovjeka i sva roba. Vezir se bio obratio za intervenciju francuskom poslaniku, kao zaštitniku svih kršćana u Turskoj, te mu zaprijetio da će Turci naplatiti svu štetu na jakinskim podanicima, ako u Ankoni ne oslobode sve Jevreje, turske podanike, naročito Grasijine ljude.³³

Rustem je često mijenjao činovnike, jer su ove promjene bile također dobro vrelo šććara. On je bio vrlo osjetljiv čovjek, ali za novac je praštao sve.

Podmićivanja je bilo i prije Rustema u Turskoj Carevini, ali ne u onoj mjeri kao u njegovo doba i kasnije, pa zato imadu pravo i Alija i Pečevija kad kažu da je on zaveo primanje mita. Do Rustemova vremena primali su se manji darovi, kako se to često čita i u raznim dubrovačkim ispravama.

Kad se ovo zna, onda se da lakše shvatiti kako je Rustem mogao iza sebe ostaviti onoliki pokretni i nepokretni imetak, koji se može porediti i s imetkom velikih vladara. Uz to je još podigao brojne zadužbine, koje se mogu uporediti sa zadužbinama nekih sultana. Iz dnevnika Mehmed-paše Sokolovića prenio je Sinan-paša u svoju kroniku, a odanle Pečevija, Rustem-pašinu ostavštinu i prema tome popisu ostavio je Rustem-paša: 8000 (800)³⁴ komada kaligrafskih pisanih Kur'ana, 130 komada s urešenim uvezom; 5000 komada raznih knjiga, 170 (1700) robova, 2900 konja, 1160 (1106) tovarnih deva, 80.000 (8000) saruka (turbana), 780.000 (78.000) zdravog novca (dukata), 5000 komada počasnih odijela, 1100 zlatnih kapa, 690 tovara sukna (Filz), 2000 pancira, 600 srebrenih sedala, 500 pozlaćenih i draguljima ukrašenih sedala, 130 pari zlatnih uzendija, 860 (670) sabalja, mačeva i handžara s urešenim koricama,

³³ Jorjo Tadić: Jevreji u Dubrovniku do polovine XVIII stoljeća, Sarajevo 1937, str. 320/321.

³⁴ Brojevi u zagradi uzeti su iz Hammera, jer su, izgleda, tačniji. On ih je prepisao iz rukopisa Pečevijina, a u tiskano Pečevijino djelo mogle su se lako uvući pogreške.

1500 posrebrnih čelenki, 1000 srebrnih šestopera, 32 dragulja koji vrijede 11.200.000 aspri, 1000 tovara neizrađena srebra u komadima po prilici – 100.000.000 aspri – 2 milijuna dukata, (815) čifluka u Anatoliji i Rumeliji i 476 mlinova (vodenica).

Za života podigao je cijeli niz građevina u Stambolu i po drugim mjestima, pri čemu upravo iščezava njegov bezisten u Sarajevu, most na 15 svodova na Željeznici i prema njemu han. Sam glasoviti turski arhitekt Mimar Sinan (1490–1588) sagradio mu je 19 zgrada (džamiju, mesdžid, medresu, 2 turbeta, imaret, 9 karavansaraja, banju i dva saraja) od kojih je najljepša Rustem-pašina džamija u Stambolu kraj Tahta Kale, koja se ubraja u najljepše arhitektonske spomenike Stambola.³⁵ I sve ove i druge zgrade koje nose prihod uvakufio je za svoje zadužbine. Isti arhitekt sagradio je pet zgrada Mihrimah sultanije, koje su namijenjene u dobrotvorne svrhe.

I samo čovjek Rustemova kova mogao je onda i na onom položaju steći i ostaviti onoliki imetak i onakav vakuf.

Ahmed-paša, zet Rustemov, nasljednik Mehmed-paše Sokolovića na stolici velikog vezira, bijaše pravi antipod svoga punca. On je često govorio da ne zna šta bi počeo s novcem. Niko ga nije mogao podmititi. Ahmed-pašunica dobivala je od svoje majke 2000 dukata godišnje samo za banju, a koliko su onda iznosile druge rubrike? Upravo je teško predstaviti sebi kakav je raskoš morao vladati u banjama onoga vremena.³⁶

Mihrimah je živjela još 17 godina iza Rustema: umrla je u veljači 1578. Njen dnevni prihod iznosio je 2500 cekina i, kako piše bailo Constantino Garsoni 1573. mogla je trošiti i više nego sam sultan. Isti bailo kaže da je bila počela graditi vodovod od Kaira do Meke,³⁷ ali to nije tačno. Ona je dovela vodu u Meku i na Arefat, tj. ona je temeljito popravila

³⁵ Ahmet Refik: Mimar Sinan, Istanbul 1931, str. 11.

³⁶ Po Klaiću (o. c., str. 231) bio je Rustem-pašin zet i Šaferbeg (Džaferbeg), kapetan Gradiške na Savi, sin sandžaka bosanskog Malkočbega, koji je poginuo u boju kod Čazme u rujnu 1558. Budući se Rustem oženio 1539. ostala je Džaferbegovica vrlo mlada udovica. Koliko se zna, Rustem je imao samo jednu kćerku, pa bi ovo moglo biti tačno samo onda ako se Džaferbegovica kasnije preudala za Ahmed-pašu. Klaić ne navodi izvora po kome je to napisao, ali kaže da je to bila kći velikog vezira Rustem-paše i unuka sultana Sulejmana. To isto navodi i dr. M. Prelog (Povijest Bosne, I dio, str. 67). Turska vrela poznaju samo Rustemovu kćer Ajišu. Sidžili osmani I, str. 49.

³⁷ Alberi, o. c., III, str. 400–401.

stari vodovod što ga je sagradila Zubejda, žena Harun Rešidova.³⁸ I to je njeno najveće djelo.

U izvorima druge polovine 18. stoljeća naziva se Brusa bezisten u Sarajevu i bezisten Rustem-paše Čigali-zade (Čigalić). Kada se ovo prezime dodalo Rustem-paši, nije mi poznato, jer od druge polovine 16. do druge polovine 18. stoljeća ne nađoh dosad nijednog izvora o Rustem-pašinu vakufu u Bosni. Potomci Sinan-paše Čigale prozvali su se Čigalići, i neko od njih morao je doći ženidbom u rodbinske veze s potomcima Rustemova zeta Ahmed-paše, pa se tako njihovo prezime prenijelo i na Rustem-pašu. Čigalića je bilo još sredinom prošlog stoljeća, ali mi nije poznato da li još neko od njih živi ili su već izumrli.³⁹

Iza Rustem-paše ostalo je i jedno djelo. To je njegova „Osmanlijska kronika“, a obuhvata događaje od najstarijih vremena osmanske prošlosti do smrti Rustemove 1561. Kako su skoro dvije trećine ove kronike kopija starijih kronika, to je samo posljednja trećina važan izvor za događaje što su se zbili između 1539. i 1561. Tu ima građe i za povijest južnoslavenskih zemalja. I baš ovaj je dio preveo točno na njemački dr. Ludwig Forrer,⁴⁰ dok je starije događaje ukratko ispričao. Ne zna se da li je tu kroniku pisao sam Rustem ili ko drugi na njegovo ime. Jedan prepis Rustem-pašine kronike nalazi se u Narodnoj (prije Dvorskoj) biblioteci u Beču pod Brojem MXA 399, a napravljen je godine 1572.

Tako je eto Rustem-paša učinio nešto i za historiografiju. On je išao naruku i historiografima svoga vremena, dok pjesnike nije volio, i zato ga mnogi od suvremenika apostrofiraju ujedljivim stihovima. Uvijek i na svakom mjestu pomagao je svoje zemljake koji su tražili službe i časti.

³⁸ H. M. Handžić: „Mihrimah sultanija i njena vakufnama.“ *Novi Behar* XI, str. 15.

³⁹ Sinan-paša Čigala sin je pomorskog kapetana Čigale, koji je bio u službi Republike Genove. Čigalu s više drugih kršćana zarobi turski admiral Piale-paša. Sinanu, prije nego što je postao musliman, bilo je ime Scipion. Vršio je razne službe. Kratko vrijeme bio je veliki vezir. Vodio je vojsku na Egru i Iran. Između 12/IX i 11/XII 1605. zateče ga smrt u Diaribekiru, *Kamusul alam* IV, str. 1822.

I Truhelka, pišući o Rustem-paši, zove ga Čigalić.

⁴⁰ Forrer: *Die osmanische Chronik des Rustem Pascha*. Leipzig 1923. VIII, str. 207 (Prikaz od J. H. Mordtmanna u časopisu „Der Islam“ XIV, 1925. str. 154). Franz Babinger: *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, str. 81.